

بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب

اکرم امیری¹
دکتر احمد شعبانی²
دکتر حجت‌الله حسن لاریجانی³
علی قطبی⁴

تاریخ پذیرش: 1390/9/28

تاریخ دریافت: 1390/6/31

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر بررسی وضعیت نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب برای بهبود وضعیت موجود بود. جامعه پژوهش، 27 کتابخانه دارای نسخه‌های خطی و 25 کتابخانه دارای مجموعه چاپ‌سنگی بود.

روش‌شناسی: روش تحقیق، توصیفی - پیمایشی و ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه محقق‌ساخته می‌باشد. برای اعتبارسنجی پرسشنامه از روایی محتوایی و به منظور سنجش پایایی آن از روش آزمون مجدد یا بازآزمایی استفاده شد، که ضریب روایی دو آزمون 0/96 محاسبه گردید. از نرم‌افزار اکسل جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد که 5883 جلد نسخه خطی و 17029 جلد چاپ سنگی در این کتابخانه‌ها موجود است. 51 کتابدار در مقاطع مختلف در بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در حاشیه دیگر وظایف در بخش‌های مختلف کتابخانه‌های عمومی کشور فعالیت می‌کنند. 7 درصد کتابخانه‌ها از دوره‌های ضمن خدمت بهره‌جویی داشته‌اند. 19 درصد کتابخانه‌ها دما و نور؛ 11 درصد کتابخانه‌ها رطوبت؛ و 11 درصد کتابخانه‌ها سیستم‌های کنترلی دما و رطوبت را بازرسی می‌کنند. 68/74 درصد نسخه‌های خطی و 52/31 درصد چاپ سنگی فهرست‌نویسی شده است. 7 درصد کتابخانه‌ها در حال دیجیتال‌سازی محتوا می‌باشند. 80 درصد کتابخانه‌ها به صورت دستی و در محل کتابخانه اطلاع‌رسانی می‌کنند. 88 درصد کتابخانه‌ها برای افراد و با شرایط خاص دسترس‌پذیر بوده و شیوه بازیابی در 76 درصد کتابخانه‌ها فهرست‌دستی می‌باشد.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج پژوهش، وضعیت حفاظت، مدیریت، و اشاعه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور در شرایط مناسبی نبوده و نیازمند اهتمام بیشتر مسئولین است. انجام مرمت، دیجیتال‌سازی محتوا، فهرست‌نویسی و تهیه بانک‌های اطلاعاتی، ایجاد دوره‌های ضمن‌خدمت، و بهره‌گیری از کارکنان متخصص از اهم راهکارهای اشاره شده بود.

کلید واژه‌ها: چاپ سنگی، کتابخانه‌های عمومی، کتاب‌های خطی، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور

مقدمه و بیان مساله

کتاب‌های خطی و چاپ‌سنگی ارزش‌های فراوان تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی را در جوامع بشری داشته؛ تحقیق، بررسی، و تصحیح این آثار دنیای انسانی را با عوالم اندیشه پیشین جمع می‌کند. کتاب‌های خطی و آثار نفیسی از این قبیل، چونان متون سنگی، از جهات مختلفی حائز

1. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، دا
تهران شمال

2. دانشیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

3. استادیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد
تهران شمال shabani@edu.ui.ac.ir

4. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه اصفهان

اهمیت بوده، دلایل ارزشمندی بر وجوه این مواد مانند اصالت و ارزش تاریخی و هنری آنها از جمله خوشنویسی، تذهیب، تجلید، و نقاشی در آرایه‌های زیباسازی متن؛ و یا احراز ارزش علمی و تحقیقی مانند مطالعات زبان‌شناختی و استیلاء بر پیکره تاریخی و رویدادهای پیشین متصور است.

نقش کتاب در ادوار و حکومت‌های متنوعی که در فلات ایران حکومت رانده، بیش از تمدن‌های حاشیه‌ای نواحی مذکور و شبه‌قاره و بین‌النهرین متصور می‌شود. چنانچه در ایران باستان آورده‌اند "زرتشتیان کتاب‌های زیادی در تمام ساحات علوم فراهم آورده" و در دوران تمدن اسلامی در ایران انتشار مصحف الهی بر کارکردهای علمی و هنری خط، کاغذ، و کتاب‌آرایی تأثیر قابل توجهی در اعصار تاریخی گذاشت. براین قرار یکی از اهم میراث فرهنگی ایرانیان در دوره‌های تاریخی، مجموعه‌های نسخه‌های خطی و به مرور چاپ‌سنگی در سال‌های متأخر است (شعبانی، 1382).

در کتابخانه‌های مهم کشور، و از آن جمله کتابخانه‌های ملی، دانشگاهی، و وابسته به مراکز مذهبی تلاش‌های زیادی در جهت حفظ و نگهداری، سازماندهی و امور مربوط به نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی صورت یافته و شناسایی‌های عمیق‌تری در خصوص مجموعه‌های آنها انجام پذیرفته است؛ لیکن لزوم شناسایی، حفاظت، مرمت، فهرست‌نگاری، دسترس‌پذیری و اشاعه محتوای اطلاعاتی این منابع از مسائل قابل توجه در کتابخانه‌های عمومی محسوب می‌شود. پراکندگی و نفوذ این کتابخانه‌ها و تماس روزمره‌ی آنها با اقشار مختلف اجتماعی از مواردی است که توجه به مجموعه‌ی این نهادها را از جنبه‌های متنوع سیاست‌گذاری تجلی بخشیده و نگرش‌های مضاعفی را در باب بررسی و ارزیابی وضعیت نسخه‌های خطی تبیین می‌نماید. بر این اساس در این پژوهش، با توجه به بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌های عمومی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، اطلاعات جامعی درباره کارکنان، نحوه حفاظت، و سازماندهی این آثار درباره وضعیت آنها حاصل شده و بر مبنای آن راهکارهای پیشنهادی، مبتنی بر دیدگاه و آراء مدیران و کارکنان این مراکز فرهنگی مورد سنجش قرار می‌گیرد.

هدف پژوهش حاضر بررسی وضعیت بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور از نظر مجموعه‌سازی، منابع انسانی، حفاظت و نگهداری، سازماندهی، اشاعه و دسترس‌پذیری بوده و سعی دارد راهکارهایی را جهت ارائه خدمات بهینه به مدیران سازمانی کشور معرفی کند.

پرسش‌های اساسی

1. تعداد نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چقدر است؟
2. تعداد، تحصیلات، و آموزش ضمن خدمت منابع انسانی بخش نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در چه حد است؟
3. حفاظت و نگهداری مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چگونه صورت می‌گیرد؟
4. سازماندهی مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی به چه شیوه‌ای انجام می‌شود؟
5. اشاعه و دسترس‌پذیری مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی چگونه است؟
6. چه راهکارهایی برای بهبود مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌ها پیشنهاد می‌شود؟

مروری بر پیشینه تحقیق

تحقیقات چندی در داخل و خارج از کشور، در ارتباط با نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی صورت پذیرفته، که به نحو عمده به توصیف وضع موجود منابع مزبور در کتابخانه‌های تحت بررسی اقدام نموده، لذا می‌تواند مبنای مناسبی جهت مقایسه و تحلیل با پژوهش حاضر تلقی شود.

رضایی (1374) به بررسی وضعیت نسخه‌های خطی موجود در شهر زنجان پرداخته؛ در این بررسی کتابخانه‌های شخصی و کتابخانه عمومی حسینی زنجان مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج این بررسی نشان داد، هرچند تاریخ عمده کتابت این نسخه‌ها مربوط به قرون پیشین است، ولی قدمت اهم نسخه‌های خطی این کتابخانه‌ها به سه قرن گذشته مرتبط بوده، که در طول نسل‌های قرن اخیر به صاحبان کنونی آن رسیده است. پراکندگی موضوعی نسخه‌های موجود در این کتابخانه‌ها مشتمل بر تفسیر، فقه، و اصول است.

مسعودی (1374) در پژوهشی با عنوان «فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران»؛ 150 عنوان کتاب چاپ سنگی را به دلیل موقعیت خاص، در فاصله زمانی بین نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ جدید بر اساس شکل سنتی و مدرن فهرست‌نویسی بررسی کرده است. در این فهرست کلیه اطلاعات مربوط به کتاب، اعم از اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی ارائه شده، نظم فهرست بر اساس شماره راهنما انتظام یافته و در پایان، فهرست الفبایی از نام اشخاص، عنوان، موضوع‌ها و تاریخ انتشار آثار به مراجعه‌کننده ارائه شده است.

شعبانی (1381) در پژوهشی با عنوان «بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور» به تعیین سطح پراکندگی نسخه‌های خطی در جوانب مختلف شهرها، کتابخانه‌ها و اشخاص حقیقی مبادرت کرده تا برحسب تشخیص پراکندگی به برنامه‌ریزی مناسبی بر اساس بودجه، نیروی انسانی متخصص و امکانات برای مناطق کوچک و ناشناخته اقدام شود. روش کتابخانه‌ای، روش مورد استفاده در این بررسی بوده است. نتایج نشان داد مجموعه‌های نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور مشتمل بر 69 کتابخانه اعم از ملی، مجلس، سلطنتی، دانشگاهی، تخصصی، عمومی، مساجد، خانقاه‌ها، موزه‌ها و مدارس و کتابخانه‌های آستان‌های قدس قرار دارد. تهران با 15 و مشهد با 10 کتابخانه، مهمترین و با ارزش‌ترین مجموعه‌ها را در اختیار دارند.

غلامحسین زاده (1384)، به بررسی میزان بهره‌گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران پرداخته است. یافته‌های پژوهش حاکی است، 60 درصد کتابخانه‌ها، منابع تمام متن و یک کتابخانه بانک اطلاعات نسخه‌های خطی خود را دیجیتالی است. در این میان کتابخانه‌های شهر قم از نظر کمی و کیفی، در استفاده از فناوری اطلاعات و دیجیتالی‌سازی نسخ خطی در موقعیت بهتری قرار گرفته‌اند. همچنین نتایج نشان داد کتابخانه‌های مورد مطالعه از نظر نیروی انسانی متخصص، مکان کتابخانه و کیفیت استفاده از فناوری اطلاعات کمبودهایی دارند.

ناصری مالوانی (1386)، در پژوهشی با هدف امکان‌سنجی حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ملی ایران، مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، مرکزی آستان قدس و ملک‌نشان داد ضعف در حفاظت و نگهداری، و کمبود نیروی انسانی متخصص در کتابخانه‌ها محسوس است. آموزش کارکنان و کتابداران به صورت علمی و تخصصی مورد اهتمام قرار نگرفته و کنترل عوامل آسیب‌رسان، جدی گرفته نمی‌شود.

نازی (1389) به بررسی وضعیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ایران پرداخته و در نهایت الگوی ویژه‌ای برای فهرست‌نویسی منابع خطی در کشور پیشنهاد داده است. در این پژوهش به بررسی تفاوت‌های موجود در

فهرستنویسی در پنج کتابخانه بزرگ کشور اعم از سازمان اسناد و کتابخانه ملی، عمومی مرعشی نجفی، آستان قدس رضوی، مجلس شورای اسلامی، و مرکزی دانشگاه تهران اشاره شده است. نتایج نشان داد که الگویی واحد در ساختار کلی فهرستنویسی نسخه‌های خطی کشور و جزئیات آن وجود ندارد. در خارج از کشور، فایبراس⁵ (1992) به موضوع کاغذ، مارزلوف⁶ (2001) به زمینه‌های صنعت چاپ در ایران، و لاودی⁷ (2003) به تاریخ ساخت کاغذ در کشورهای اسلامی پرداخته‌اند.

آنچه از توصیف پیشینه‌های مذکور استنباط می‌شود این‌که با وجود غنای منابع نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در داخل کشور همچنان بی‌توجهی و تأکید بر جنبه‌های کارشناسی در کتابخانه‌های مزبور ملموس و قابل توجه است. در مقابل پژوهش‌های خارجی به زمینه‌های بنیادی درباره‌ی نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی علاقه‌مندی نشان داده‌اند.

روش و جامعه آماری تحقیق

این پژوهش با روش پیمایشی انجام و به منظور گردآوری اطلاعات از پرسشنامه استفاده شده است. روایی پرسشنامه از طریق نظرات اصلاحی استادان کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه‌های اصفهان و آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، و پایایی⁸ آن با استفاده از روش آزمون مجدد یا بازآزمایی⁹ بوده، که ضریب روایی¹⁰ دو آزمون برابر 0/96 محاسبه شد. پرسشنامه حاوی 31 سوال، مشتمل بر 30 سوال بسته و یک سوال باز بوده است. پرسشنامه‌ها در تیر و مرداد 1390 ظرف 40 روز بین مدیران کتابخانه‌ها و مسئولین بخش‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور توزیع و جمع‌آوری شد.

براساس تحقیقات و اسناد موجود 25 کتابخانه دارای مجموعه‌های نسخه‌های خطی و 27 کتابخانه دارای مجموعه منابع چاپ‌سنگی بوده که به جهت اهمیت موضوع و پیگیری‌های مداوم کتبی و حضوری، پاسخننامه‌های تمام کتابخانه‌ها دریافت و جمع‌آوری شد.

برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها از شاخص‌های فراوانی و درصد در قالب جدول و نمودار استفاده شد. استخراج نتایج با استفاده از نرم‌افزار اکسل¹¹ صورت پذیرفت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

⁵. Faibrass

⁶. Marzolph

⁷. Loveday

⁸. Reliability

⁹. Retest

¹⁰. Validity

¹¹. Excel

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

1. مجموعه‌سازی

جدول 1 فهرست کتابخانه‌های دارای نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در کتابخانه‌های تحت پوشش نهاد نشان می‌دهد.

جدول 1. فهرست مراکز دارای نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور

ردیف	استان	شهرستان	نام کتابخانه
1	آذربایجان شرقی	آذرشهر	آذر شهر
2	آذربایجان شرقی	اسکو	اسکو
3	آذربایجان شرقی	اهر	شیخ شهاب الدین
4	آذربایجان شرقی	تبریز	جعفریه
5	آذربایجان شرقی	تبریز	مرکزی
6	آذربایجان غربی	ارومیه	مرکزی
7	اردبیل	اردبیل	مرکزی اردبیل
8	اردبیل	خلخال	مرکزی
9	اصفهان	اصفهان	ابن مسکویه
10	چهارمحال بختیاری	شهرکرد	مولوی
11	خراسان جنوبی	فردوس	قائم فردوس
12	سمنان	سمنان	سمنان
13	سیستان و بلوچستان	زاهدان	استاد کامبوزیا
14	فارس	شیراز	شهید دستغیب
15	قزوین	قزوین	علامه رفیعی
16	کرمان	کرمان	مرکزی
17	کرمانشاه	کرمانشاه	شهید آوینی
18	گلستان	گرگان	میر فندرسکی
19	مازندران	بابل	شهید شگری
20	مازندران	تنکابن	شماره یک
21	مازندران	ساری	ابن شهر آشوب ساری
22	مرکزی	اراک	دهگان
23	هرمزگان	بستک	شرفا شرفایی
24	یزد	اردکان	فاضل اردکانی
25	یزد	طبس	طبس
26	یزد	یزد	رئیس فرهمند
27	یزد	یزد	قران و عترت

بر اساس یافته‌های جدول 1، 27 کتابخانه عمومی تحت نظارت نهاد در 17 استان کشور، دارای مجموعه‌هایی از نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی می‌باشند. در استان‌های آذربایجان شرقی در شهرهای آذرشهر، اسکو، اهر، و تبریز؛ یزد در شهرهای اردکان، طبس، و یزد؛ مازندران در شهرهای بابل، تنکابن، و ساری؛ و اردبیل در شهرهای اردبیل و خلخال مجموعه‌های متنوعی نگهداری می‌شود. در استان‌های دیگر نیز مجموعه‌های چندی حفظ می‌شود که از نظر تعداد کمی و کیفی با یکدیگر متفاوت می‌باشند.

با توجه به میزان مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، در مجموع در مجموع 5883 جلد نسخه خطی در 25 کتابخانه عمومی سراسر کشور وجود دارد که از این تعداد 423 عنوان یعنی معادل 7/19 درصد از کل مجموعه بر

اساس زبان تفکیک شده اند، و 5460 نسخه یعنی 92/81 درصد به صورت تفکیک نشده توسط کتابخانه‌ها اعلام شدند. بر این قرار 296 جلد نسخه خطی یعنی معادل 5/03 درصد به زبان فارسی و 127 عنوان یعنی معادل 2/16 درصد به زبان عربی است. تعداد کتاب‌های چاپ سنگی نیز در 25 کتابخانه‌ی مورد بررسی در مجموع، 17029 جلد است که از این تعداد، 3032 جلد معادل 17/8 درصد نسخه‌های چاپ سنگی توسط کتابخانه‌ها، به تفکیک زبان فارسی و عربی و سایر اعلام شدند. 1442 جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل 8/47 درصد به زبان فارسی، 1587 جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل 9/32 درصد به زبان عربی، و سه جلد کتاب چاپ سنگی یعنی معادل 0/02 سایر زبان‌ها را در برمی‌گیرند. همچنین 82/19 درصد از مجموع کتاب‌های چاپ سنگی نیز به صورت تفکیک نشده اعلام شدند.

2. منابع انسانی

جدول 2 تعداد کارکنان بخش نسخه‌های خطی و چاپ سنگی را در کتابخانه‌های تحت پوشش نهاد نشان می‌دهد.

جدول 2. تعداد کارکنان بخش نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور

ردیف	نام کتابخانه	تعداد کارکنان	زن	مرد
1	آذر شهر	2	1	1
2	اسکو	2	2	0
3	شیخ شهاب الدین	2	1	1
4	جعفریه	3	2	1
5	مرکزی تبریز	5	3	2
6	مرکزی ارومیه	1	0	1
7	مرکزی اردبیل	2	1	1
8	مرکزی خلخال	0	0	0
9	ابن مسکویه	0	0	0
10	مولوی	1	1	0
11	قائم فردوس	3	3	0
12	سمنان	2	1	1
13	استاد کامبوزیا	1	1	0
14	شهید دستغیب	0	0	0
15	علامه رفیعی	5	4	1
16	مرکزی کرمان	2	2	0
17	شهید آوینی	5	4	1
18	میرفندرسکی	1	1	0
19	شهید شکری	0	0	0
20	شماره يك تنکابن	1	1	0
21	ابن شهر آشوب	2	1	1
22	دهگان	1	1	0
23	شرفا شرفایی	1	1	0
24	فاضل اردکانی	4	3	1
25	طبس	2	0	2
26	رئیس فرهمند	3	3	0
27	قرآن و عترت	0	0	0
	کل کتابخانه‌ها	51	37	14

بر اساس جدول 2 در 27 کتابخانه عمومی مورد مطالعه، 51 کتابدار مشتمل بر 37 زن و 14 مرد شاغل به فعالیت هستند. برحسب اظهارات پاسخگویان در هیچیک از کتابخانه‌ها، کتابدار مستقل به نحو فعال در بخش نسخه‌های خطی و چاپ سنگی شاغل نبوده و کتابداران مزبور با دیگر بخش‌های مرجع و در برخی موارد همراه با وظایف مدیریتی کتابخانه اداره می‌کنند.

بر اساس یافته‌ها، از 51 کتابدار، 9 کتابدار در مقطع کاردانی معادل 17/6 درصد، 34 کتابدار در مقطع کارشناسی معادل 66/6 درصد، و 8 کتابدار در مقطع کارشناسی ارشد معادل 15/7 درصد به فعالیت مشغول بوده‌اند. بیشترین کارکنان مربوط به کتابخانه‌های مرکزی تبریز، شهید آوینی کرمانشاه، و علامه رفیعی قزوین بوده است. از 27 کتابخانه مورد بررسی در 2 کتابخانه (کتابخانه مرکزی تبریز و علامه رفیعی قزوین) معادل 7 درصد از کل کتابخانه‌ها، از دوره‌های ضمن خدمت در ارتباط با نسخه‌های خطی بهره‌جویی شده است. 2 کتابخانه مذکور دارای بیشترین کارکنان متخصص انسانی در مقایسه با دیگر کتابخانه‌ها هستند. همچنین در هیچ یک از کتابخانه‌ها، از کارکنان مستقل و خارج از کتابخانه در مدیریت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی استفاده نشده، درحالی که تنها 3 کتابخانه معادل 11 درصد از کل کتابخانه‌ها، از کارکنان آموزش‌دیده در مدیریت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی استفاده می‌کنند.

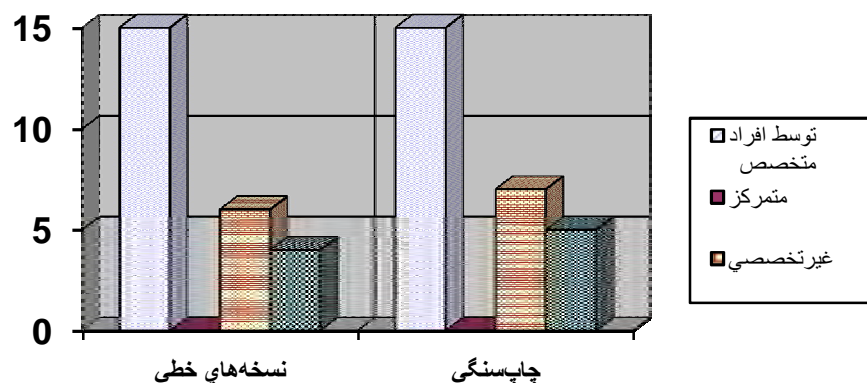
3. حفاظت و نگهداری

جدول 3. وضعیت حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتابخانه‌های عمومی کشور

بازرسی سیستم‌های کنترلی		نظافت مستمر		کنترل نور		کنترل رطوبت		کنترل دما		نگهداری در قفسه‌های درب‌دار		نگهداری در محلی جدا از کتابخانه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
11	3	52	14	19	5	11	3	19	5	56	15	81	22

بر اساس جدول 3، 22 کتابخانه معادل 81 درصد کتابخانه‌ها، نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در فضایی جدا از کتابخانه؛ و 15 کتابخانه، معادل 56 درصد کل کتابخانه‌ها، این منابع را در قفسه‌های درب‌دار، نگهداری می‌کنند. 5 کتابخانه معادل 19 درصد کتابخانه‌ها، کنترل دما رعایت شده؛ و در 3 کتابخانه معادل 11 درصد، رطوبت کنترل می‌شود. در 5 کتابخانه معادل 19 درصد، نور کنترل شده، و در 14 کتابخانه معادل 52 درصد، نظافت مستمر صورت می‌گیرد. در رابطه با بازرسی سیستم‌های کنترلی، جهت اطمینان از صحت کارکرد یافته‌های جدول 3 نشان می‌دهد، در 3 کتابخانه، معادل 11 درصد، سیستم‌های کنترل دما و رطوبت، بازرسی می‌شوند؛ و در 89 درصد از کتابخانه‌ها حتی در صورت وجود سیستم‌های کنترل دما و رطوبت، بازرسی مناسبی جهت اطمینان از صحت کارکرد اینگونه سیستم‌ها انجام نمی‌شود.

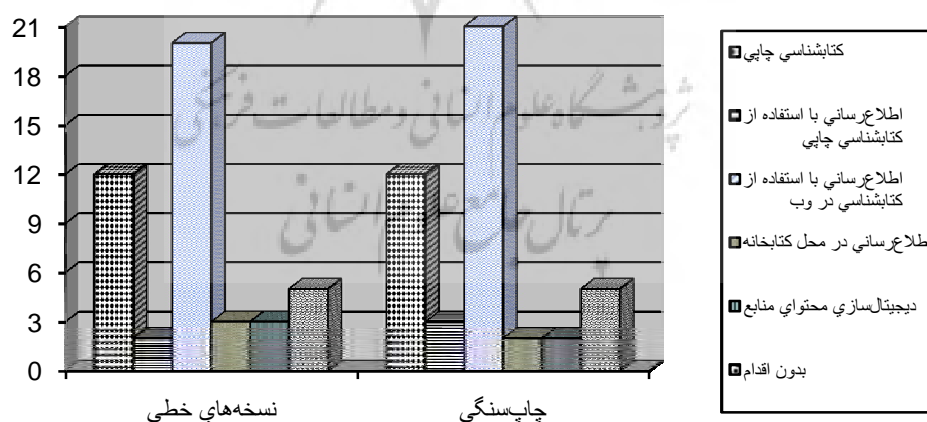
4. سازماندهی

نمودار 1. وضعیت سازماندهی نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور

بر اساس پژوهش انجام شده، در 15 کتابخانه معادل 60 درصد، فهرستنویسی نسخه‌های خطی توسط افراد متخصص انجام می‌شود. در 4 کتابخانه معادل 16 درصد، نسخه‌های خطی را فهرستنویسی نمی‌کنند. در خصوص نسخه‌های چاپ‌سنگی، در 15 کتابخانه معادل 55/55 درصد، فهرستنویسی توسط کارکنان متخصص انجام می‌شود؛ این درحالی‌است که در 7 کتابخانه معادل 25/93 درصد، فهرستنویسی به صورت غیرتخصصی انجام می‌شود؛ و در 5 کتابخانه معادل 18/52 درصد، منابع چاپ‌سنگی فهرستنویسی نمی‌شود. هیچ یک از کتابخانه‌ها فهرستنویسی نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را به صورت متمرکز و تحت نظارت کتابخانه‌های صاحب‌نامی چون سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، سازمان اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی(ره)، کتابخانه ملی ملک، و کتابخانه آستان قدس رضوی انجام نمی‌دهند.

5. اشاعه و دسترس‌پذیری

نمودار 2. وضعیت اشاعه و دسترس‌پذیری نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور

بر اساس نمودار 2، در راستای اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی 12 کتابخانه معادل 48 درصد، از کتابشناسی چاپی بهره برده؛ 2 کتابخانه معادل 8 درصد از طریق وبسایت، و 20 کتابخانه معادل 80 درصد به صورت دستی و در محل کتابخانه، برای وجود نسخه‌های خطی اطلاع‌رسانی می‌کنند. 3 کتابخانه

معادل 12 درصد، در حال دیجیتال‌سازی محتوای نسخه‌های خطی، و 5 کتابخانه معادل 20 درصد، در راستای اشاعه نسخه‌های خطی اقدامی ننموده‌اند. به‌منظور اطلاع‌رسانی نسخه‌های چاپ‌سنگی، 12 کتابخانه معادل 44/4 درصد، از کتابشناسی چاپی بهره برده‌اند، 3 کتابخانه معادل 11/1 درصد، از طریق وبسایت، و 21 کتابخانه معادل 77/7 درصد، به صورت دستی و در کتابخانه، نسخه‌های چاپ‌سنگی را اطلاع‌رسانی می‌کنند. 2 کتابخانه معادل 7 درصد، در حال دیجیتال‌سازی محتوای نسخه‌های چاپ‌سنگی بوده، و 5 کتابخانه، معادل 18/5 درصد، در مورد اشاعه نسخه‌های چاپ‌سنگی اقدامی ننموده‌اند.

جدول 4. روش‌های دسترس‌پذیری نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور

نسخه‌های چاپ سنگی		نسخه‌های خطی		روش‌های دسترس‌پذیری نسخه‌های خطی و چاپ سنگی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
77/7	21	76	19	فهرست دستی
33/3	9	32	8	فهرست ماشینی
0	0	0	0	فهرست ماشینی به صورت پیوسته
18/5	5	20	5	هیچکدام

بر اساس بررسی انجام شده 19 کتابخانه معادل 76 درصد، برای بازیابی نسخه‌های خطی از فهرست دستی استفاده کرده و 8 کتابخانه معادل 32 درصد، علاوه بر بازیابی دستی از فهرست ماشینی بهره برده‌اند. هیچ یک از کتابخانه‌های مورد بررسی از فهرست دسترس‌پذیری پیوسته¹² استفاده نکرده، که البته به دلیل ویژگی انحصاری نسخه‌های خطی، بدیهی می‌نماید. 5 کتابخانه معادل 20 درصد، شیوه‌ای برای بازیابی نسخه‌های خطی ندارند. وضعیت بازیابی نسخه‌های چاپ‌سنگی، تقریباً، مشابه نسخه‌های خطی است. 21 کتابخانه معادل 77/7 درصد، برای بازیابی نسخه‌های چاپ‌سنگی از فهرست دستی، و 9 کتابخانه معادل 33/3 درصد، علاوه بر بازیابی دستی، از فهرست ماشینی بهره‌مندند. هیچ یک از کتابخانه‌های مورد بررسی از شیوه بازیابی به صورت فهرست ماشینی پیوسته استفاده نکرده‌اند، که البته به دلیل ویژگی نسخه‌های چاپ‌سنگی بوده است. 5 کتابخانه معادل 18/5 درصد، شیوه‌ای برای بازیابی نسخه‌های خطی ندارند.

6. برنامه‌های پیشنهادی برای توسعه و بهبود مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی

بنابر یافته‌های پژوهش، کتابداران راهکارهایی در راستای بهبود وضعیت موجود نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی ارائه نمودند که به اهم آن اشاره می‌شود. 13 کتابخانه معادل 48/1 درصد، توجه به حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را در فوریت اعلام کرده؛ 6 کتابخانه معادل 22/2 درصد، با انتقال نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی به مکانی مجهزتر و مطلوبتر موافق بوده، 6 کتابخانه معادل 22/2 درصد، استفاده از کارکنان متخصص را ضروری دانستند؛ 5 کتابخانه معادل 18/5 درصد، توجه بر فهرستنویسی، 5 کتابخانه

¹². OPAC

معادل 18/5 درصد، فراهم نمودن امکانات، جهت عرضه بهتر را مطرح نموده‌اند؛ 3 کتابخانه معادل 11/1 درصد، دیجیتال‌سازی محتوا، تشکیل دوره‌های ضمن‌خدمت در خصوص نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی و توجه به مسائل ایمنی این آثار را مبرم تلقی نموده، 1 کتابخانه معادل 3/7 درصد، دسترس‌پذیری به نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را مطرح نمودند.

در خصوص پاسخگویی به پرسش 7 پژوهش، راهکارهایی از نظر کتابداران مطلوب شناخته شد که اهم موارد ذکر شده به این قرار است: انجام مرمت، دیجیتال‌سازی محتوا، فهرستنویسی و تهیه بانک‌های اطلاعاتی، ایجاد دوره‌های ضمن‌خدمت با بهره‌گیری از افراد متخصص، تغییر جایگاه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی از حالت بایگانی و قابلیت ارائه در معرض عموم، فراهم نمودن شرایط محیطی مناسب.

بحث و نتیجه‌گیری

در 25 کتابخانه‌ی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، 5883 جلد نسخه خطی، و در 27 کتابخانه، 17029 جلد چاپ‌سنگی موجود است. 51 کتابدار در مقاطع کاردانی، کارشناسی، و کارشناسی ارشد در حاشیه وظایف دیگر، در بخش‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی کتابخانه‌های عمومی سراسر کشور فعالیت می‌کنند. در یک کتابخانه کتابدار اختصاصی بخش‌های نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی وجود دارد. بر این قرار، کمبود کارکنان متخصص کاملاً محسوس است. همانگونه که ناصری مالوانی (1386) در پژوهش خود در رابطه با امکان‌سنجی حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، مرکزی آستان قدس رضوی و ملک کمبود کارکنان متخصص را یادآور شده است. 7 درصد از دوره‌های ضمن‌خدمت بهره برده‌اند.

در خصوص حفاظت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، در 19 درصد کتابخانه‌ها دما و نور؛ و در 11 درصد کتابخانه‌ها رطوبت کنترل می‌شود. 3 کتابخانه معادل 11 درصد، سیستم‌های کنترلی دما و رطوبت را بازرسی می‌کنند. بنابراین نتایج حاصل از بررسی، نشان‌دهنده وضعیت نامساعد حفاظت منابع مزبور می‌باشد. 4044 جلد نسخه خطی معادل 68/74 درصد، و 8908 جلد چاپ سنگی معادل 52/31 درصد، فهرستنویسی شده‌اند. 2 کتابخانه معادل 7 درصد، در حال دیجیتال‌سازی محتوا می‌باشند، که وضعیت نامساعد آن نیز نیازمند اهتمام بیشتر مسئولین است. غلامحسین‌زاده (1384) در پژوهش خود در مورد «بررسی میزان بهره‌گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ایران» نشان داد، کتابخانه‌های تحت بررسی به‌نحو بهینه از فناوری اطلاعات بهره نمی‌برند.

نتایج پژوهش در رابطه با اشاعه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، نشان داد حدود 80 درصد کتابخانه‌ها به صورت دستی و در محل کتابخانه اطلاع‌رسانی منابع مزبور را انجام می‌دهند. دسترس‌پذیری در 88 درصد کتابخانه‌ها برای افراد با شرایط خاص می‌باشد. شیوه بازیابی در 19 کتابخانه دارای نسخه خطی، معادل 76 درصد، و 21 کتابخانه دارای چاپ سنگی، معادل 77/7 درصد، با استفاده از ابزار فهرست دستی می‌باشد.

در زمینه راهکارهایی جهت بهبود وضعیت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، 48/1 درصد از کتابخانه‌ها اهتمام به حفاظت و نگهداری، 22/2 درصد، موافق انتقال نسخه‌ها به مکان مناسب و استفاده از افراد متخصص، در 18/5

درصد اهتمام به فهرستنویسی و اطلاع‌سانی، 11/1 درصد، دیجیتالی‌سازی محتوا، بهره‌جویی از دوره‌های ضمن‌خدمت و توجه به مسائل امنیتی نسخه‌ها، یک کتابخانه معادل 3/7 درصد، دسترس‌پذیری را مطرح نمودند. بر این قرار مسائل مطروحه توسط مسئولین بخش‌های مزبور حاکی از ضعف و نقصان در زمینه‌های مذکور می‌باشد. بنابراین بهبود وضعیت موجود، توجه و اجرای حداکثری راهکارهای اجرا شده توسط متخصصان و دست‌اندرکاران این حوزه را می‌طلبد.

پیشنهادها

در راستای حفاظت، مدیریت و اشاعه نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی، پیشنهادات کاربردی ذیل را ارائه می‌شود:

1. ایجاد یک مرکز استاندارد و متناسب با توسعه و نگهداری و حفاظت نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور؛
  2. ایجاد شرایط مطلوب نگهداری، مانند بهره‌جویی از سیستم‌های تهویه، کنترل دما و رطوبت و نور در کتابخانه‌های مرتبط؛
  3. بهره‌گیری از کتابداران متخصص و علاقه‌مند در فرآیند فهرستنویسی و سازماندهی منابع مزبور؛
  4. افزایش تنوع محمل‌های اطلاعاتی با بهره‌گیری از فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی.
- در راستای تکمیل پژوهش حاضر پیشنهاد می‌گردد تا پژوهشگران علاقه‌مند آیین‌نامه‌های تدوین‌شده برای نحوه دسترس‌پذیری نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را تحلیل و بررسی نموده، و با آیین‌نامه‌های موجود در کتابخانه‌های دارنده نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی در داخل کشور مقایسه نمایند.

منابع

- رضایی، ویدا (1374). *بررسی وضعیت نسخه‌های خطی موجود در شهر زنجان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران.
- شعبانی، احمد (1381). *بررسی پراکندگی جغرافیایی نسخ و مجموعه‌های خطی در کتابخانه‌های کشور*. مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، 18(2).
- شعبانی، احمد (1382). *مرجع‌شناسی اسلامی*. تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور.
- غلامحسین‌زاده، زهره (1384). *بررسی میزان بهره‌گیری از فناوری اطلاعات در ذخیره و بازیابی نسخ خطی در کتابخانه‌های ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات.
- مسعودی، اکرم (1374). *فهرست تحلیلی کتابهای چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه تهران، تهران.
- نازی، ایوب (1389). *بررسی وضعیت فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران و ارائه الگوی مناسب*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ناصری مالوانی، علیرضا (1386). *امکان سنجی حفاظت و نگهداری نسخ خطی در کتابخانه‌های ملی*، مرکزی دانشگاه تهران، مرعشی نجفی، آستان قدس و ملک. کتاب ماه (کلیات)، 16-35.

Faibrass, sheila (1992). *Conference Paper Manchester*. London: institute of paper conservation.
Marzolph, U. (2001). *Narrative Illustration in Persian, Lithographed Books*. Leiden Boston, Koln: Brill.
Loveday , Helen(2003). "*Islamic Paper :a study of the ancient craft*". London: Archetyp

